Өмнөх үг

Монголчууд олон мянган жилийн турш бэлчээрийн мал аж ахуйг уламжлан эрхэлж ирсэн баялаг туршилгатай бөгөөд монгол үүлдрийн таван хошуу мал нутаг орныхоо байгаль цаг уур экологийн нөхцөлд дасан зохицсон тэсвэр хатуужилтай биологийн өндөр чадвартай, чийрэг бие цогцостой мал юм. Мал аж ахуй түүний дотор үхрийн аж ахуй бол хүн амын хүнсний гол эх булгийг бүрдүүлдэг чухал салбар мөн. Тийм учраас би аймгийнхаа үхэр сүргийн тухай судалгаа хийхээр зорьж манайд байгаа тоон мэдээллүүдийг ашиглан дараах судалгааг хийлээ. Архангай аймаг нь 19 сум, 101 багтай бөгөөд нийт 55,3 мянган $км^2$ нутаг дэвсгэртэй. 2016 оны байдлаар нийт 27.1 мянган өрх, 93,5 мянган хүн ам, 5009.6 мянган малтай байна. Манай аймаг нь мөн онд нийт малынхаа тооã î ð 3-ð áàéð үхрийн тоогоороо улсын хэмжээнд 1-р байрыг тус тус эзэлсэн. Харин аймгийн хэмжээнд сумдын нийт малын тоо болон үхрийн тоог сум бүрээр нь мөн хээлтэгч, хээлтүүлэгчийн тоог дараах хуудсуудаас харж болно. Манай аймгийн хамгийн их үхэртэй сум нь Өндөр-Улаан, Их тамир, Чулуут, Цэнхэр, Тариат сумд юм.

Бүх мал болон үхрийн өсөлт буулалт, бүх малд үхрийн эзлэх хувь

Хүснэгт 1

	2012	2013	2014	2015	2016
Үхэр	371.1	427.1	502.6	544.2	581.2
Нийт мал	3403.2	3772.3	4293.2	4457.1	5009.6
Нийт малд үхэрийн эзлэх хувь	10.9	11.3	11.7	12.2	11.6

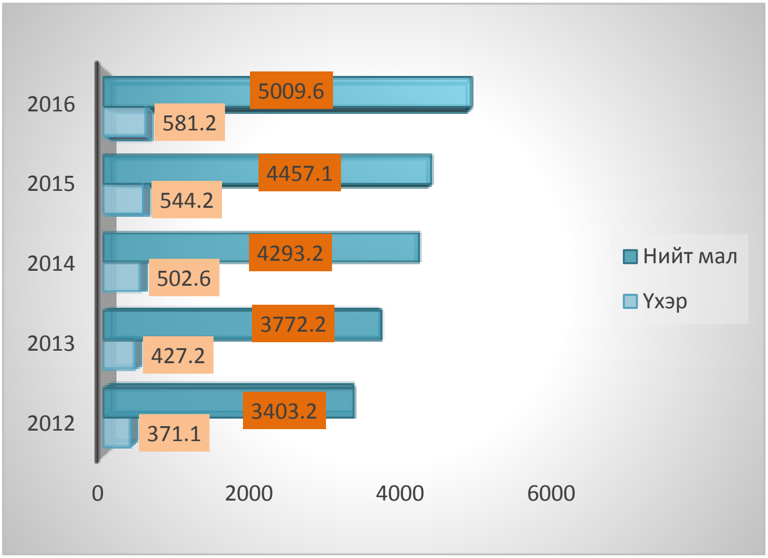

Үхэр сүргийн өсөлтийг 2012-2016 оны байдлаар дээрх графикаас харахад 2012 оноос хойш үхэр болон нийт мал жил бүр өсөн нэмэгдсээр байна. Цаг уурын тааламжтай жилд үйлдвэрлэлийн гарц нэмэгдэж нийлүүлэлтэнд илүүдэл гарах, тааламжгүй жилд эрэлт хангагдахгүй хî ì î ñдол бий болох талтай байдаг. Хөдөө аж ахуй түүний дотор мал аж ахуйд нөлөөлдөг, байгаль цаг уурын нөлөөлөөс мал сүргийг хамгаалж ашиг шим

бүтээгдэхүүнийг нэмэгдүүлэх нь хүний үйл ажиллагаа малчдын арга туршлагаас хамааралтай.

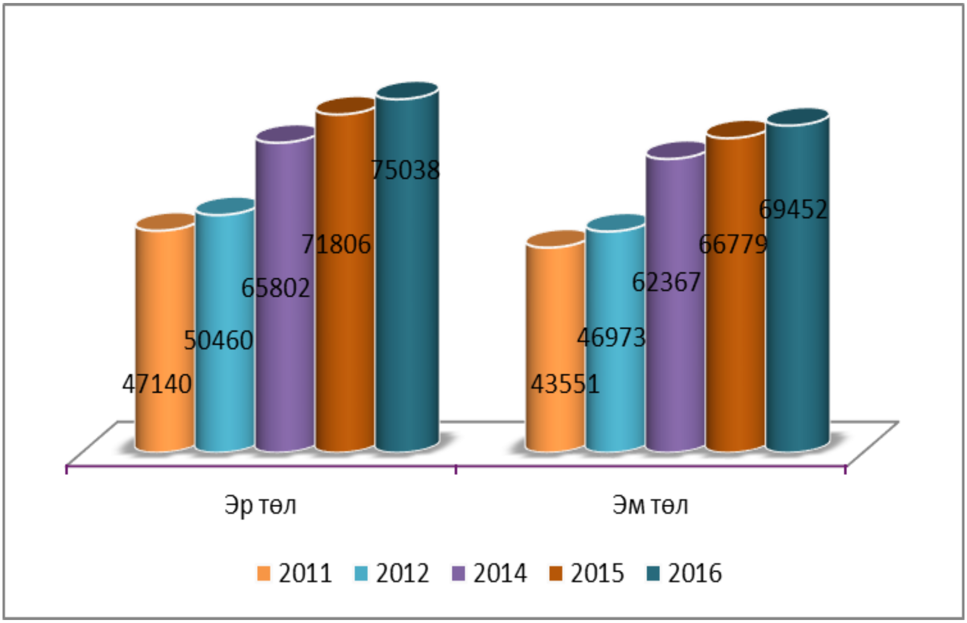

Манай мал аж ахуй нь цаг уурынхаа нөхцөлд дасан зохицсон бөгөөд газарзүйн бүсээрээ өөр өөр байдаг учраас бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэл нь бүс нутаг тус бүрт ялгаатай байдаг. Иймд манай аймаг нь үхэр сүргийг өсгөн үржүүлэх болон ашиг шимийг нь авхад тохиромжтой аймаг гэдгийн улсын хэмжээнд тоологдож байгаа үхрийн тоо, сүү цагаан идээг ашиглаж байгаа байдлаас харагдаж байна. Энэ давуу талаа ашиглаж үхэр сүргийн өсөлт ашиг шимийг нэмэгдүүлэхийн тулд маллагааны чанарыг сайжруулах, халдварт өвчнөөс урьчилан сэргийлэх ялангуяа гадаад, дотоод шимэгч хорхойг устгах нь үхрийн тарга хүчийг сайжруулж арьсны гэмтлийг гаргахгүй байх гол нөхцөл юм.

Хээлтэгч, хээлтүүлэгчийн харьцаа

Хээлтэгч, хээлтүүлэгчийн харьцаа нь малын өсөлтөнд чухал тул дараах хүснэгтийг харууллаа. Хэрэв хээлтүүлэгчийн тоо хэтэрхий бага бол үнээ сувайрч төл алдах сөрөг талтай.

	2012	2013	2014	2015	2016
Хээлтүүлэгч	5.4	6.3	7.5	7.8	8.4
Хээлтэгч	143.8	162.9	188.8	205.5	221.3
нэг хээлтүүлэгчид ногдох хээлтэгчийн тоо	27	26	25	26	26

Манай аймгийн хувьд 2016 онд нэг хээлтүүлэгчид ногдох хээлтэгчийн тоо 26 байгаа нь хээлтүүлэгч нэмэх шаардлагатайг харуулж байна.

Нийт үхэрт хээлтэгч, хээтүүлэгч болон бусад үхрийн эзлэх хувийг дараах диаграммаас харж болно.

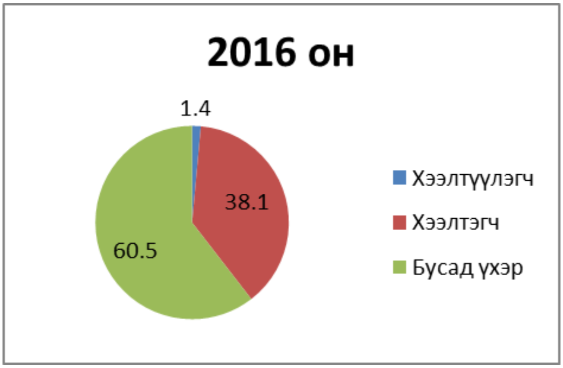

Бусад үхэр гэдэгт эр үхэр болон төл, өсвөр насны үхэр хамрагдана. Дээр үед монголчууд эр үхрийг уналага ачилганд их хэрэглэж байсан нь зардал мөнгө хэмнэх давуу талтай болович ажиллагаа ихтэй байдаг байсан. Харин орчин үед техник хөгжиж машин унаа элбэг болсон тул эр үхрийг ихэвчлэн махны чиглэлээр өсгөж зах зээлд борлуулах, хоол хүнсэнд хэрэглэх болсон.

Нийт үхэрт монгол үхэр, сарлаг,хайнагны эзлэх хувь

2015 оны байдлаар нийт үхрийн 60,8 %-ийг монгол үхэр, 37,8%-ийг сарлаг, 1,4 %-ийг хайнаг эзэлж байна.

/нийт үрэрт монгол үхэр, сарлаг, хайнагны эзлэх хувь/

	2012	2013	2014	2015	2016
Монгол үхэр	44.4	46.6	49.5	51.2	51.9
Сарлаг	51.1	49.8	47.2	45.7	45.4
Хайнаг бүгд	4.5	3.6	3.3	3.1	2.7

Манай аймгийн нийт үхэрт сарлагийн эзлэх хувь их байгаа нь сайн талтай. Сарлаг нь өндөр ууланд уулын хяр, оройгоор хэсч идээшлэх дуртай, цаг агаарын хүнд үед хэвтэр голдоггүй тэсвэртэй сайн талтай. Хөөвөр нь ноолуур, завсрын үс, сор үснээс бүтэх ба уян зөөлөн чанараараа ямааны ноолуурын дараа ордог үнэт түүхйи эд. Ширхэгийн урт нь 30-35 мм үйлдвэрлэлийн технологийн шаардлага хангах талаасаа ямааны ноолуураас арай доогуур үнэлгээтэй байдаг. 2000 он хүртэл сарлагийн хөөврийг эсгий,эсгий гутлын компанид хэрэглэж байсан бол 2000 оноос уг түүхий эдийн үнэт чанарыг танин мэдсэнээр нэхмэл, сүлжмэл бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэх болсон.

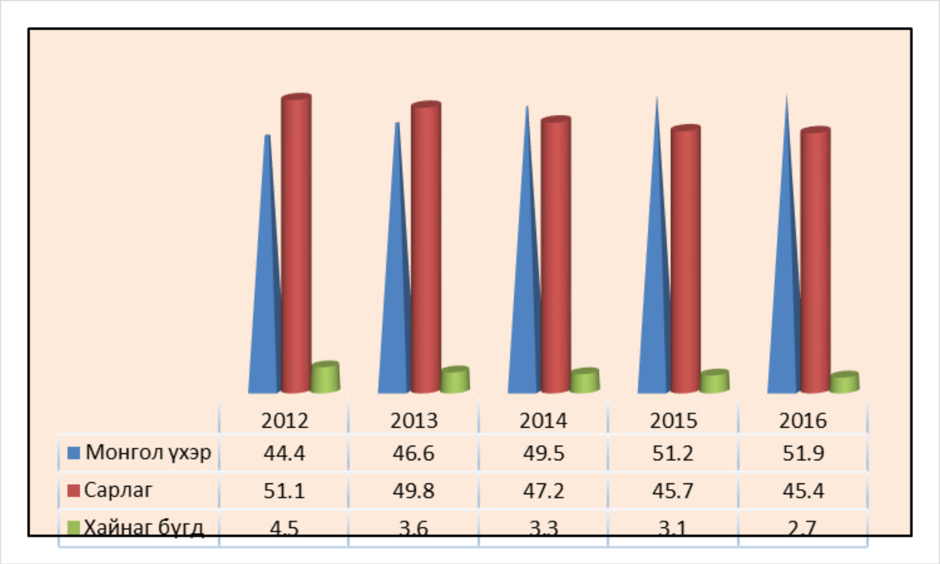

Байгаль цаг уурын байдлаас шалтгаалан сарлаг нь Хангайн бүсийн өндөр уулархаг нутгуудад илүү тархацтай олон байгаа бол нам дор дулаан нутгуудад тоо толгойн хувьд цөөхөн байгаа нь ажиглагдаж байна. 2015 онд монголын үнээ112305, сарлагын үнээ 84066, хайнагын үнээ 9133 тоологдсон байна. Сарлагын сүү нь монгол үхрийн сүүг бодвол тослог ихтэй тул сүү чигээр нь ашиглах болон цагаан идээ боловсруулахад гарц сайтай байдаг. Саалийн хугацаанд сарлагын нэг үнээнээс 6,5 хувийн тослогтой 250

литр сүү сааж дунджаар 500 гр хөөвөр, 600 гр хялгас ашигладаг. Сүүлийн 5-н жилд сүүний дундаж үнийг дараах графикаас сүүлийн 5 жилийн сүүний жилийн дундаж үнийг хархад 2012 он хамгийн бага байсан байна.. Сүү, сүүн

бүтээгдэхүүн бол манайд хэрэглээний хэмжээ тэжээллэг чанараараа бараг махтай тэнцэх гол бүтээгдэхүүн. Сүү хүний болон сүүн тэжээлтэн амьтаны хамгийн анхны амалгааны язгуур тэжээл. Мөн 2013 онд сүүний дундаж үнэ нэмэгдсэн байгаа нь бараа бүтээгдэхүүний үнийн өсөлттэй хамааралтай юм.

	2012	2013	2014	2015	2016
Сүүний үнэ	1213	1442	1508	1633	1725

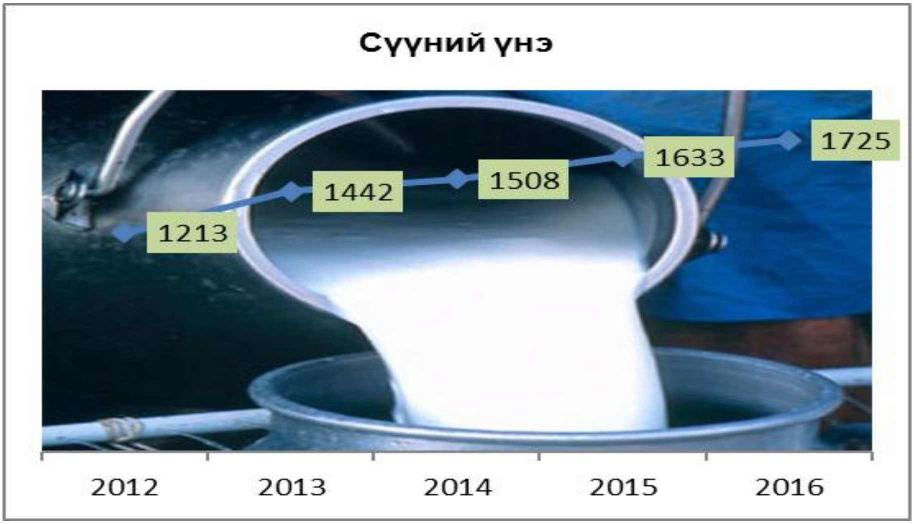

Хүн эхээс мэндлэхдээ эхийн уургаар амлан хойд төрөлд одохдоо сүү балган нойросдог.Сүү сүүн бүтээгдэхүүн нь хүний хоногт хэрэглэх хүнсний физиологийн нормын өөх тосны 24%, уургийн 13%-ийг эзэлдэг.Сүүнд олон төрлийн амин дэмүүд байдаг. Манай аймгийн Өндөр-Улаан, Тариат, Чулуут,Их тамир,Хангай зэрэг сумдууд нь үхрийн тоогоор аймагт тэргүүлдэг ба Их тамир сумын сүүн хурууд нь улсын

хэмжээнд танигдсан манай аймагаас өөр аймагт хийдэггүй брэнд бүтээгдэхүүн юм.

Сумдын нэрс	Хээлтэгчийн тоо	Сүүний гарц	Аймаг хүртлэх км	Аймгийн төвөөс УБ орох км
Өу	21614	12428050	122	477
Чу	20545	11813375	166	477
Их	22315	12831125	127	477
Та	17053	9805475	27	477
Цн	15504	8914800	29	477

Гэвч эдгээр сумдууд аймаг, Улаанбаатараас алслагдсан тул бүтээгдэхүүнээ борлуулахад ашиг багатай байдаг тул өөрсдийн суманд сүү боловсруулах үйлдвэртэй болох хэрэгтэйг харуулж байна. Дээрх хүснэгтийг 2015 онд тоологдсон нийт хээлтэгч 100% саалинд хамрагдана гэж хийсвэр байдлаар харууллаа. Нэг үнээнээс гарах сүүний нормативыг ҮСХорооноос 2007 онд явуулсан судалгааны гарцаар тооцов.

Áýë÷ýýðèéí õÿíàí áàòàëãààíû æóðàìä çààñíààñ äýýðõ ñóì äûí áýë÷ýýðèéí òàëáàéã àâ÷ ¿çõýä ªíäºð-Óëààí ñóì íü õýâèéí áýë÷ýýðèéí òàëáàé ýçýëýõ õýìжýý áóñàä ñóì äààñ õàìãèéí ºíäºð õàðèí ÷óëóóðõàã òàëáàéí õýìжýý õàìãèéí èõòýé íü Õàíãàé ñóì, ÷óëóóðõàã òàëáàé õàìãèéí áàãàòàé íü Òàðèàò ñóì, Ñººãºðõºã òàëáàé èõòýé íü Èõòàìèð ñóì, ñººãºðõºã òàëáàé áàãàòàé íü Òàðèàò ñóì, äîâîíòîé òàëáàé õàìãèéí èõòýé íü ×óëóóò ñóì, äîâîíòîé òàëáàé õàìãèéí áàãàòàé íü Èõòàìèð ñóì õàðàãäàæ áàéíà. Ìºí ñóäàëãààíäàà ñîíãîæ àâñàí 4-í ñóìûí õàà áýë÷ýýðèéí íèéò òàëáàéã äýýð õ¿ñíýãòýýñ õàðæ áîëíî.

Үхрийн махны үнийн өсөлт,

Сүүлийн нэг жилд

Үхрийн махны үнийн хэлбэлзэл нь 2015 онд 1200-2000 төгрөгний хооронд байна. 4-р сард мах хамгийн бага үнэтэй байгаа нь айл өрхүүдийн хэрэгцээ болон энэ үед малын мах хомс байдагтай холбоотой гэж үзэж байна.

	2012	2013	2014	2015	2016
махны дундаж үнэ	6458	7683	8017	6925	6042

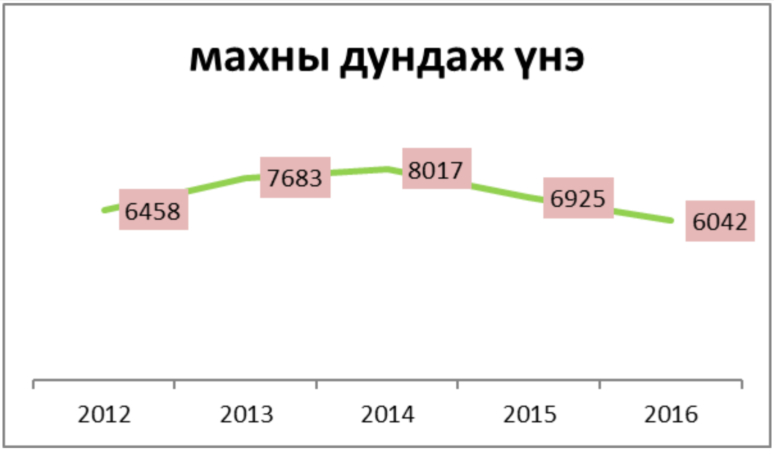

Монгол хүний хүнсэндээ хамгийн их хэргэлдэг мах нь үхэр, хонины мах байдаг. Мах бол хүний бие организмд хамгийн шим тэжээл бүхий ураг, өөх тос, нүүрс-ус болон олон төрлийн амин дэмээр баялаг, илчлэг ихтэй бүтээгдэхүүн юм. Мах бол хүний биед хэрэглэх физиологийн нормны 20 гаруй хувийг ээлдэгийн дотор өөх тосны 70%, уургийн 66%, нүүрс-усны 20 гаруй хувийг ээлдэг их шим тэжээлтэй хүнс юм.

Одоогийн байдлаар манай улсын жишмэл нэг хүн хоногт 240-270 грамм, жилдээ 90кг мах хэрэглэж байгаа нь дэлхийд хамгийн их хэрэглээ юм.,

Хээлтэгчийн тоо сумаар

	2012	2013	2014	2015	2016
Их	13682	15618	18127	19462	22315
Чу	13696	15207	17174	18852	20545
Хн	11448	12582	13883	15271	12593
Та	13552	14293	15937	17081	17053
Өу	15266	16776	19200	20731	21614
Эм	8707	9381	11037	10990	12338
Жа	6408	7468	8515	9123	10641
Цц	3482	4346	5262	5521	6179
Хр	5868	6533	8043	7654	7530
Бц	6844	7707	8902	9333	10848
Өл	4085	4856	5811	6348	7017
Өг	4114	4953	5644	6403	6888
Хш	3566	4114	4844	5543	6072
Хт	4102	5444	6474	7521	9306
Цн	7823	9258	11221	13532	15504
Тө	2103	2681	3541	4061	4742
Бу	7401	8492	9604	10695	12685
Эбу	4671	5479	7000	8162	9852
Ца	6974	7692	8624	9221	7551
ДҮН	143792	162880	188843	205504	221273

Хээлтүүлэгчийн тоо сумаар

	2012	2013	2014	2015	2016
Их	599	733	808	847	993
Чу	530	589	649	767	867
Хн	280	352	415	431	342
Та	410	466	532	525	553
Өу	500	645	823	811	839
Эм	370	382	417	431	480
Жа	346	349	453	431	446
Цц	137	151	227	236	182
Хр	237	297	299	267	303
Бц	338	408	414	402	465
Өл	149	182	204	212	210
Өг	151	178	185	238	282
Хш	120	133	164	150	145
Хт	140	152	267	246	287
Цн	380	347	496	535	626
Тө	72	79	106	99	114
Бу	334	367	503	608	665
Эбу	192	255	271	280	388
Ца	200	210	233	257	222
ДҮН	5485	6275	7466	7773	8409

Нийт үхрийн тоо сумаар

	2012	2013	2014	2015	2016
Èõ	33265	38977	44614	48000	55036
×ó	33722	38321	42538	45497	48145
Õí	28025	31280	35711	38714	29845
Òà	30364	34248	39170	42092	40796
ª ó	36683	41569	48689	51010	54043
Ýì	23894	26077	30195	30978	33365
Æà	17425	19716	23003	25020	28385
Öö	10886	12987	16116	16513	17287
Õð	17462	19387	23715	23670	23969
Áö	19711	22657	26542	27990	32658
ª ë	10257	12737	15027	16414	18026
ª ã	10870	13088	15187	17034	19981
Õø	9195	11291	13348	15154	16266
Õò	11506	14749	19071	22730	27267
Öí	24387	28090	35388	39487	45893
Òº	5708	7206	9430	10623	12887
Áó	17950	20788	23914	28008	33381
Ýáó	12359	14688	19145	21772	25866
Öà	17398	19295	21766	23533	18130
Ä¯í	371067	427151	502569	544239	581226

Бүх малын тоо сумаар

	2012	2013	2014	2015	2016
Èõ	229131	256511	283580	300654	338655
×ó	131276	148649	164157	168747	187525
Õí	83144	88584	99545	105837	96756
Òà	173261	192222	220273	233739	239199
ª ó	228997	255263	292522	300666	328226
Ýì	341418	372261	420445	415348	473612
Æà	169106	189172	219573	232138	273713
Öö	225159	248381	290757	283636	319019
Õð	222240	250207	290717	289979	326972
Áö	274899	291891	320005	324746	372546
ª ë	190714	214707	234305	242909	282624
ª ã	202736	217477	232959	252767	291549
Õø	237014	253634	280542	301373	328066
Õò	171751	197632	244673	266296	316011
Öí	174835	199108	240470	257302	297498
Òº	76460	85766	109611	116104	135267
Áó	72515	85326	93138	96508	112876
Ýáó	115045	135683	158173	168658	195364
Öà	83491	89792	97771	99675	94158
Ä¯Í	3403192	3772266	4293216	4457082	5009636

Дүгнэлт

Үхэр сүрэг бол хамгийн ашиг шимтэй аж ахуй юм. Үхэр нь 5-н хошуу малын 11,6%-ийг эзлэж байгаа ч хүн амын сүү цагаан идээний хэрэгцээг хамгийн их хангаж байдаг. 2012 оноос хойш сүүлийн 5 жил малын тоо жил бүр өсч байгаа нь байгаль цаг уурын таатай нөхцөл болон малчидын малаа өсгөх үйл ажиллагаа сайн байгааг харуулж байна. Малчид цаг агаарын хүндрэлтэй нөхцөлөөс урьдчилан сэргийлж хашаа хороо өвс тэжээлийг сайн бэлтгэсний үр дүн юм. Ñóì äû í í èéò º ðõèéí èõýí õ õóâèéã ì àë÷èí º ðõ ýçýëæ áàéäàã áà ýí ý ñóäаëãààí ä ñî í ãî æ ààñàí 5 ñóì ààñ ë ãÿõýä ì àë÷èí º ðõ таван сумын í èéò º ðõèéí 83,3%-èéã ýçýëæ áàéна. Иймээс ì àë÷èí º ðõ¿¿дийн орлогыг нэмэгдүүлэхийн тулд ñ¿¿ áî ëî âñðóóëàõ жижиг ¿éëäâýðүүдийг сумдад бий болгох, öàãààí èäýý, ì àõû ã áî ðëóóëàõ зах зээлтэй тэднийг холбож º ãâº ë î ëî í º ðõèéí àì æèðãààà äýýø ëýн орлого нь нэмэгдэх нь ýí ý ñóäàëãààí ààñ õàðагдаж áàéí à. Ì àí àé àéì ãèéí áýë÷ýýðèéí áàéãàëèèéí òº ðõ áàéдàëä áýë÷ýýðèéí òàëáàé 4272.4 ì ÿí .ãà, ¿¿í ýýñ õýâèéí 957.8, ÷óëóóðõàã 2313.7, ñº º ãº ðõº ã 578.9, äî âî í òî é 421.9 áàéí à. Ýí äýýñ õàðаõàä ì àí àé àéì ãèéí áýë÷ýýðèéí òàëáàé 54.2%-èéã÷óëóóðõàãòàëáàé õàðàãäàæ áàéí à.